
דמיון מזרחי

ספר זה, שבו יצא סעייד במתקפה חריפה על המחקר המערבי של האיסלאם ושל המזרח התיכון, הניח את התשתית ל"לימודים הפוסט-קולוניאליים" – תחום מחקר אקדמי הנשען על האמונה שהמערב, על מסורותיו הרוחניות והתרבותיות, אשם בדיכוי וביצולן של התרבויות הזרות שהיו נתונות למרותו ולהשפעתו בתקופות שונות. ביקורתו של אבן-וואראק על סעייד איננה, על כן, התנצחות אינטלקטואלית גרידא, אלא הפרכה רבת-עוצמה של מתקפה אקדמית ותרבותית המכפיש ומגנה, זה שלושה עשורים, כמעט כל דבר הקשור למסורת המערבית.

אדוארד סעייד נולד בירושלים בשנת 1935 למשפחה פלסטינית-נוצרית אמידה ומיוחסת. בניגוד לטענות שפוזר לפני פרסום הביוגרפיה שלו, לא במקום (2000), הוא לא גדל בירושלים כי אם במצרים. הוא למד בילדותו בוויקטוריה קולג' באלכסנדריה, מוסד שריכוז באותם ימים רבים מבני האריסטוקרטיה הערבית, ולבסוף קבע את מקום מושבו בארצות-הברית. הוא למד ספרות באוניברסיטאות פרינסטון והרווארד, ועד מהרה קנה לו מעמד של תיאורטיקן בולט בתחום הספרות ונתמנה לפרופסור לאנגלית ולספרות השוואתית באוניברסיטת קולומביה. סעייד נהג לציין כי למרות מוצאו, "מרבית ההשכלה שרכשתי היא מערבית, וללא ספק כך גם כל התבנית

Defending the West: A Critique of
Edward Said's *Orientalism*

by *Ibn Warraq*

Prometheus Books, 2007

343 עמודים

ביקורת: דניאל מנדל

עובדה מצערת היא שאינטלקטואלים ואנשי תרבות המעזים להשמיע ביקורת גלויה על האיסלאם שמים נפשם בכפם, אפילו במערב. מסיבה זו, מחברן של יצירות נועזות כמו מדוע אינני מוסלמי (1995) נאלץ להשתמש בשם הספרותי "אבן-וואראק", כינוי רווח בקרב פורשים מן האיסלאם זה מאות בשנים. אבן-וואראק, מוסלמי לשעבר שנולד בהודו בשנת 1946, פועל ללא לאות, במשך למעלה מעשור, להעלאת המודעות במערב לסכנות שמציב האיסלאם הקיצוני בפני החירויות הדמוקרטיות. הוא גם מתנגד נחרץ של המגמה להימנע מבחינה ביקורתית של האיסלאם, הנובעת מאפנת התקינות הפוליטית שפשתה במערב בכלל ובעולם האקדמי בפרט. אין פלא, על כן, שספרו החדש, להגות המערב, מציע קריאת תיגר נמרצת על ההגות הפוסט-קולוניאליסטית ועל אביה המייסד – אדוארד סעייד. אבן-וואראק מתמקד בספרו רב-ההשפעה של סעייד משנת 1978, אוריינטליזם.

האינטלקטואלית הבסיסית שלי". התבוסה המוחצת שהנחילה ישראל לצבאות ערב בשנת 1967 נתפסה כחוויה משפילה בעיני ערבים רבים במזרח התיכון ומחוצה לו. התבוסה העצימה את תודעתו הלאומית של אדוארד סעיד והוא החל לפעול יותר ויותר למען התנועה הלאומית הפלסטינית. עד מהרה הפך לדובר האינטלקטואלי הבולט במערב ופרסם חיבורים פולמוסיים רבים, ובהם שאלת פלסטין (1979), הפוליטיקה של הנישול (1994) וסופו של תהליך השלום (2000). בספריו הציג את הציונות כתנועה קולוניאליסטית, שנכתה בידי המערב על עם מדוכא ואומלל. בשנות השבעים והשמונים, בתקופה שבה ניהל אש"ף מערכה טרוריסטית אכזרית נגד מדינת ישראל וקרא לחיסולה ולהחלפתה במדינה ערבית, ניצב סעיד לימין התנועה ומנהיגה, יאסר ערפאת. על פי הגרסה ההרואית שצייר, הייתה זו תנועת שחרור לאומית לגיטימית, בצורתה הטוהרה ביותר. במסה "לחלוטין מאחורי ערפאת", שפרסם בניו יורק פיימס בשנת 1983, טען סעיד שערפאת "בנה [לעמו] מוסדות, חילק נשק והקנה תחושה של תקווה וגאווה". בהמשך דבריו הוסיף סעיד לייפות את פני המציאות:

מעבר לכך, מר ערפאת עשה שני דברים בעלי חשיבות עליונה. ראשית, הוא הפך את אש"ף לגוף מייצג באמת. אפילו אויבו ידעו שמר ערפאת והרצון הפלסטיני – הגם שאין הוא מנוסח תמיד בבהירות ובעקביות – הם, במובן מסוים, זהים זה לזה... שנית, הוא היה המנהיג העממי הפלסטיני הראשון שהציג את הרעיון שלפיו הערבים הפלסטינים והיהודים הישראליים יכולים – או למעשה חייבים – לחתור לעתיד של קיום בצוותא, על בסיס שוויוני, בטריטוריה משותפת.

ניסוח זה, שאין בו שמץ של כנות, אופייני לסעיד. בביטוי "בסיס שוויוני", לדוגמה, הוא מתכוון למדינה אחת, בשליטה ערבית. מכל מקום, חנופתו לערפאת לא האריכה ימים. לאחר שנחתם הסכם אוסלו הצטרף סעיד לקיצוניים שהוקיעו אותו ככתב כניעה של הפלסטינים לישראל. בדומה לאינטלקטואלים ערבים אחרים, הוא סבר שערפאת בגד בשליחותו האנטי-ציונית. נותר רק לתהות לאן נעלם המנהיג ה"מייצג באמת" שבו תמך עד לעת ההיא. אף כי נהג להשמיע מפעם לפעם מילים פייסניות כלפי היהודים, אל לנו לטעות: סעיד התנגד נחרצות לקיומה של המדינה היהודית. בריאיון לעיתון הארץ באוגוסט 2000 אמר שלכל היותר יוכלו היהודים לחיות כמיעוט במדינה דו-לאומית: "מיעוט יהודי יכול לשרוד כפי שמיעוטים אחרים בעולם הערבי שרדו". אין זה מפתיע, על רקע ההיסטוריה של היחס ליהודים בעולם המוסלמי, שנדיבותו של סעיד לא נתקבלה בהתלהבות רבה בקרב אלה האמורים ליהנות ממנה. באחרית ימיו החרף סעיד את התבטאויותיו: הוא כינה את העיר ניו יורק "מעוז הכוח הציוני" ותמך בתיאוריות קנוניה בדבר השליטה היהודית בפוליטיקה האמריקנית. עם מותו בשנת 2003, התקשו אפילו כמה מן הוותיקים שבחבריו – שהבולט שבהם היה מבקר הספרות כריסטופר היצ'נס – לדבר בשבחיו. ועם זאת, אוריינטליזם גילה כושר עמידה ראוי לציון. נוסף על העובדה שהקנה לסעיד מעמד של כוכב-על אקדמי, הפך הספר את המושג "מזרחן" – שהיה בעבר מונח נייטרלי לחלוטין – למילה גסה, המציינת גזענות, קולוניאליזם ודיכוי. בראשית ספרו הצהיר סעיד:

מסופקני אם יש חולק על הקביעה שאנגלי בהודו או במצרים בשלהי המאה התשע־עשרה, למשל, התעניינותו בארצות האלה מעולם לא הייתה רחוקה ממעמדן במחשבתו כמושבות בריטיות. הקביעה הזאת שונה כמדומה לחלוטין מהקביעה שכל הידע האקדמי על הודו ועל מצרים איכשהו צבוע וטבוע או מחולל בעובדה הפוליטית הגסה – ובכל זאת זה מה שאני אומר במחקר הזה על האוריינטליזם (ההדגשה במקור).

מכאן קצרה הייתה הדרך למסקנה הנחרצת: "על כן נכון לומר שכל אירופי, במה שיכול לומר על האוריינט, היה גזען, אימפריאליסט ואתנוצנטרי כמעט כליל".

בעקבות הצלחתו מרחיקת הלכת של אוריינטליזם הפך סעידי לאיש רוח מבוקש ומצוטט, שרעיונותיו זכו להתפרסם בקביעות במעוץ הזרם המרכזי של התקשורת, דוגמת הניו יורק טיימס, ושספריו היו לנכס צאן ברזל בתכניות הלימודים האקדמיות. כתוצאה מכך, קיבלו לימודי המזרח התיכון אופי פוליטי חריף – מגמה שסעידי קידם, כמובן, בברכה. הרטוריקה הרגשנית ואף האישית שבה השתמש נגד יריביו לא פגעה ולו במעט בפולחן האישיות שצמח סביבו. לאחר מותו הוקמה קתדרה על שמו באוניברסיטת קולומביה – בעזרתם האדיבה של אילי הון סעודים.

אבן־וואראק אינו הראשון המוחת ביקורת על עבודתו של סעידי ועל השפעתו על העולם האינטלקטואלי. אף שאוריינטליזם זכה לפופולאריות עצומה באקדמיה, היו כמה מזרחנים ידועי־שם, בעלי נטיות פוליטיות מגוונות, שדחו את רעיונותיו של סעידי כבר לפני שנים רבות והפריכו את טיעונו – מלומדים

דוגמת ארנסט גלנר, אלברט חוראני, ניקי קדי, מלקולם קר, ברנרד לואיס ומקסים רודינסון. רוברט ארווין, מזרחן ידוע, פרסם את ספרו הביקורתי ידע מסוכן: המזרחנות ותסכוליה בשלהי שנת 2006, בשעה שאבן־וואראק עמד להשלים את חיבורו. עם זאת, יש להעריך את העבודה החלוצית ברובה שמציע אבן־וואראק בתחום זה, ובייחוד את המסה הארוכה "אדוארד סעידי והסעידיסטים", שהועתקה בשינויים קלים והפכה לחלק הראשון בספרו.

מבחינתו של אבן־וואראק, עבודתו של סעידי נגועה בזדוניות ממש. לדידו, סעידי הוא שהניח את היסודות לרליטיביזם התרבותי והמוסרי של האינטלקטואלים המאשימים את המערב בתוקפנות ובאימפריאליזם ובה בעת מנקים את המזרח מכל אחריות לכשלו ולחסרונותיו. התיאוריות של סעידי, כך סבור אבן־וואראק, מעניקות גיבוי ותמיכה למתקפתו של האיסלאם הקיצוני על החירויות הנהוגות במערב.

אבן־וואראק מקדיש את ספרו לחשיפת הליקויים במסכת שמגולל סעידי. המסורת המזרחנית עצמה מפריכה, לדבריו, את טענתו המרכזית של אוריינטליזם, שכן סקירה יסודית של אותה מסורת מוכיחה כי אין היא מבוססת כלל ועיקר על רימום המערב וכוחו האימפריאלי. אבן־וואראק גם יוצא להגנתן של יצירות אמנות מערביות המתארות את המזרח; יצירות אלה מגלות, לדעתו, פתיחות תרבותית מרשימה, העומדת בסתירה גמורה לתמונה שמציירת התיאוריה הפוסט־קולוניאלית של סעידי.

את ניסיונו השיטתי להפרכת הטענה שהמחקר האוריינטליסטי הוא במהותו סוג של אימפריאליזם תרבותי פותח אבן־וואראק בסקירה ממצה על מזרחנים בולטים, שתולדות חייהם ועבודתם

לודאי משום שעל פי תפיסתו אנשים כאלה פשוט לא יכלו להיות בנמצא. מנגד, כמה מזרחנים זכו מצד סעידי להערכה רבה, אפילו להערצה. היו אלה חוקרים שהטרימו, לדבריו, את השקפותיו ותמכו בהן. שניים מהם הם ריימונד שוואב האוטודידקט, מחבר הספר החחייה המזרחית (1950), וריצ'רד סאותרן, חוקר ימי הביניים מאוניברסיטת אוקספורד. אבן-וואראק תמה על הקרבה שחש סעידי כלפי חוקרים אלו, שהיו רחוקים מרחק רב מעמדותיו ושיבחו לא פעם את המזרחנים שהוא עצמו השמיץ – מלומדים כמו ויליאם ג'ונס, שהעז להשתמש בשיטות המדעיות הבסיסיות של "סיווג, מיון והשוואה", שסעידי, בעקבות מישל פוקו, ראה בהן אמצעי כוח ושליטה.

משונים באותה מידה, טוען אבן-וואראק, הם השבחים שחלק סעידי ללואי מאסיניון, צרפתי חוקר איסלאם שגילה הערצה פטישיסטית לרוחניות המזרחית – יחס שסעידי נהג לגנות מכל וכל. אולי נוכל למצוא לכך הסבר כלשהו באיבתו של מאסיניון לתרבות המערבית, איבה שתוארה היטב במסה מאת אלי כדורי (הנמנה אף הוא עם כוחות החושך, מבחינתו של סעידי). אבן-וואראק מזכיר את האנטישמיות הארסית של מאסיניון, אך לא במידה מספקת. ראוי היה שיתארה ביתר פירוט, ובייחוד את אמונתו של הצרפתי שהמערב בכלל והיהודים בפרט החדירו אל העולם הערבי הטהור את הבנקאות, את הפיננסים – וגם את ההומוסקסואליות (השקפות אלו של מאסיניון, מספר אבן-וואראק באירוניה, לא מנעו בעדו מלהשתמש בשירותי המין של קטינים בבתי בושת ערביים).

עוד היבט שאבן-וואראק אינו בוחן לעומק הוא הבלעדיות שתבע סעידי

מוכחות באופן נחרץ שאין כל יסוד להאשמתם בגזענות ובאימפריאליזם. הוא מזכיר, לדוגמה, את מחקריו של המזרחן הבריטי סיימון אוקלי, שחי בסוף המאה השבע-עשרה ובראשית המאה השמונה-עשרה ונדע בלמדנותו המרשימה, שבאה לידי ביטוי בספרו חולדות המוסלמים (1708). הוא מציין גם את סר ויליאם ג'ונס, בלשן בן המאה השמונה-עשרה, שהניח כי קיים קשר לשוני בין הבריטים להודים; את סטמפורד ראפלט, איש המנהל האימפריאלי הבריטי, שחשף ושימר עדויות ארכיאולוגיות לנוכחותו של הבודהיזם באי האינדונזי ג'אווה, לפני שנמחה בידי הכובשים המוסלמים במאה השלוש-עשרה; ואת סר אוסטין ליירד, מלומד בן המאה התשע-עשרה, ששיבח את התורכים שפגש במסעותיו באנטוליה על אדיבותם ועל הכנסת האורחים שלהם. ליירד גם תיאר את הגורמים להתנגדותם של ההודים לשלטון הבריטי בארצם במונחים שאינם מאפשרים לסווגו כסנגורו של האימפריאליזם.

אבן-וואראק מציג גם רשימה מכובדת של מחברים, מתורגמים ופילוסופים בני המערב שהעדיפו את האיסלאם על פני הנצרות. הדת המוסלמית צדה את לבם משום שהייתה חופשית יחסית מכוהנים ומשלטונן של דוגמות. אבן-וואראק מזכיר, לדוגמה, את איגנץ (יצחק) גולדצהר, יהודי הונגרי שסעידי חשבו בטעות לגרמני, שהיה "פרשן אובייקטיבי, אבל תמיד אוהד" של האיסלאם, שתייב מיסיונרים נוצרים ובשלב מסוים אף היה משוכנע עמוקות שאינו אלא מוסלמי. פטר מרטיר ומישל דה-מונטיין כתבו על תרבויות לא-אירופיות בכבוד ובאהדה וגינו את האירופים שכבשו אותן באכזריות. סעידי התעלם כמעט לגמרי מהוגים אלו – קרוב

בתחום ביקורת התרבות של המזרח. סעיד ניכס לעצמו לחלוטין את הזכות לביקורת הזאת, ובה בעת גינה אותה כאחד מהיבטיו השטניים של האוריינטליזם. בספרו חיבור האיסלאם (1981), לדוגמה, תקף את ברנרד לואיס על שהציג את החברות המזרח תיכוניות בנות זמנו כחסרות סקרנות אינטלקטואלית. ואולם, לאחר עשור ומחצה כתב סעיד דברים דומים בספרו השלום ותסכוליו (1996). אבן-וואראק כותב שלמרבה האבסורד, התגלתה דווקא הביקורת שמתח סעיד על העולם הערבי כבלתי מבוססת. סעיד טען, למשל, שאין בעולם הערבי כתבי עת מדעיים אמינים העוסקים בלימודים ערביים. אבן-וואראק מספק לקוראיו בשמחה רשימה של כתבי עת כאלה.

שורשיו של חולי זה, טוען אבן-וואראק, נעוצים בעבר האיסלאמי. הוא מצטט את ברנרד לואיס – פשע חמור בעיני תומכיו של סעיד – שהראה בספרו הנילוי המוסלמי שן אידופה (1982) כי האיסלאם הפגין ככלל חוסר עניין אינטלקטואלי בקשריו עם המערב. עם זאת, אבן-וואראק אינו פוטר את המערב מאחריותו לשקיעתם של לימודי המזרחנות. הוא מצביע במיוחד על השחתתם של המוסדות להשכלה גבוהה, המקדמים בברכה את סכומי העתק שמרעיונות עליהם מדינות עשירות בנפט, כמו ערב הסעודית וקטאר. תרומותיהן של מדינות אלו אינן מיועדות לקדם ידע לשמו; הקתדרות שהן מבקשות להקים באוניברסיטאות חשובות באירופה ובארצות-הברית נועדו להשליט עמדה פרו-איסלאמית על השיח האינטלקטואלי המערבי – והתיאוריות של סעיד משמשות אותן במשימתן.

אבן-וואראק מסיים את ספרו בהפרכה מלומדת של התקפתו של סעיד על הספרות ועל האמנות המערבית, שהיו לידו של האינטלקטואל הפלסטיני שותפות מלאות במפעל האימפריאלי. אבן-וואראק מנתח, לדוגמה, את טענתו האבסורדית של סעיד כי ג'ין אוסטן תמכה בעבדות – וזאת בהתבסס על אזכור יחיד של בעל עבדים ברומן מנספירד פארק (1814). סעיד התעלם מן העדויות לכך שאוסטן ככל הנראה התנגדה לעבדות – כפי שעולה אפילו מאותו הקטע שהוא מצטט – והוקיע אותה בעצם על שהעזה להזכיר בספריה יזמות קולוניאליות. ניתן היה לצפות מפרופסור לספרות אנגלית לקריאה קפדנית וקשובה יותר.

בתחום האמנות, אבן-וואראק מדגיש במיוחד את פתיחותו התרבותית של המערב ואת סקרנותו לגבי תרבויות אחרות.

אבן-וואראק אינו ממעיט בהערכת חולשתה היחסית של התרבות האינטלקטואלית בעולם הערבי. בספרו יש שפע של ראיות ברורות לחולשה זו, הן מן העבר והן מן ההווה. "גם לאחר שמונה מאות שנות נוכחות מוסלמית בספרד", כך הוא כותב, "אנו יודעים רק על מסמך אחד ויחיד המצביע על עניין מוסלמי כלשהו בשפה אירופית". אבן-וואראק מצטט גם את דו"ח הפיתוח האנושי הערבי לשנת 2003, שפורסם במסגרת תכנית הפיתוח של האו"ם, הקובע כי מספרם הכולל של הספרים שתורגמו לערבית באלף השנים האחרונות נמוך ממספר הספרים שתורגמו לספרדית בשנה אחת; עוד נזכר בדו"ח שביוון, שמספר תושביה עומד על כאחד-עשר מיליון, מתורגמים מדי שנה פי חמישה ספרים מאשר בעשרים ושתיים המדינות הערביות, שאוכלוסייתן מונה כשלוש מאות מיליון בני אדם.

לחלוטין – בחר ללכת בדרך זו. אני סבור שסעידי, אולי בדומה לאנשי רוח יהודים מסוימים, חש עוינות ודחייה – אמיתיות או מדומות – מצד החברה המאמצת, והגיב במתקפה חסרת רחמים על תרבותה ובהסתערות על מעוזיה הספרותיים. ניתן להניח כי סעידי סבל גם ממידה מסוימת של רגשי אשם. בניהן של קבוצות מיעוט הנוחלים הצלחה מקצועית נוטים לפתח במרוצת השנים מודעות לזרותם, כשהם מבינים שקבוצת הרוב אינה מקבלת אותם באופן מלא אל שורותיה. המצב הקיומי הבסיסי שחוה סעידי – כאינטלקטואל הנע בין יבשות ותרבויות, מלווה בתחושה עמומה של תלישות – אינו חדש, ומאפיין אנשי רוח מאז ומעולם. חבל אפוא שסעידי מצא פורקן לתחושותיו בדרך כה הרסנית, כשהוא משקיע את כל מעייניו בערפול אוצרות הקאנון הספרותי והמדעי במקום בהבהרתם. ספרו של אבן-וואראק מציע תשובה נחרצת למורשת ההרסנית הזאת ולקריאת התיגר שלה על המערב.

דניאל מנדל הוא מרצה להיסטוריה באוניברסיטת מלבורן ומנהל המרכז למדיניות מזרח תיכונית של ההסתדרות הציונית באמריקה.

אמני ונציה וגנואה חשפו, לדבריו, את המזרח בפני עיניים מערביות. יצירותיהם התבססו על התבוננות דקדקנית באתרים האוריינטליים שבהם ביקרו סוחרים יורדי ים שבאו מערי-מדינה אלו. אמנים כמו ויטוריה קרפצ'יו וג'ובאני בליני לא עיוותו או השפילו את המזרח ביצירותיהם; נהפוך הוא, הם תיארו אותו מבעד לנקודת מבטם כאמנים בקיאים ומנוסים. אחד ההיבטים המעניינים שמתאר אבן-וואראק הוא החותם שהותירה האסתטיקה המערבית עצמה בסגנונות האמנותיים באזורים שונים במזרח – למשל, ההשראה הניכרת ששאבו יצירות פרסיות מן המאה השבע-עשרה ואילך מן התרבות האיטלקית. אבן-וואראק מגלה חוסר סובלנות מוצדק כלפי טיעוני תלמידיו של סעידי, המתייגים באופן אוטומטי כל השפעה מערבית על המזרח כגילוי של שתלטנות או התנשאות אימפריאלית.

אבן-וואראק נמנע מלהעלות השערות באשר למקורות איבתו של סעידי כלפי המזרחנות והמערב בכלל. ספרו מבקש להפריך את תקפות טענותיו של סעידי, אך אינו תוהה על סיבותיהן. לקורא נותר רק לתמוה מדוע סעידי – בן טובים, שרכש את השכלתו באוניברסיטאות אמריקניות מן המעלה הראשונה והפך למערבי כמעט